

תענית בשבת

א. איסור צום בשבת

בירושלמי תענית פ"ג הי"א, סז ע"א, ונדרים פ"ח ה"א, מ ע"ד מובא בשם ר' יוסי בר חנינא: "אסור להתענות עד שש שעות בשבת", כלומר אסור לצום בשבת אפילו עד מחצית היום; "ואין צריך לומר שאסור להתענות בו תענית גמור" (טור, אורח חיים, סי' רפח). כיוצא בו מספר הירושלמי בנדרים שם (תענית פ"ב הי"ב, סו ע"א; מגילה פ"א ה"ד, ע"ד): "ר' יעקב בר אחא מפקד לספריא: אין אתה איתא מישאלינכון אימרון לה: בכל מתענין ("ולא תחושו למגילת תענית"), חוץ משבתות וימים טובים וראשי חודשים וחולו של מועד וחנוכה ופורים". ולא זו בלבד, אלא שבנדרים שם אף נאמר: "נדר להתענות ונמצאו ימים טובים ושבתות — לוקה ("על נדרו, ואוכל"), ואינו צריך התר חכם ("דממילא בטל")". מכאן שאיסור צום בשבת הוא חמור; וקבלת תענית בשבת, שאדם מקבל על עצמו — נדחית, ואינה חלה עליו כלל ועיקר.²

סימוכים לאיסור צום בשבת מצויים בספרות החיצונית. בספר יהודית ח, ו מסופר, שיהודית צמה כל ימי אלמנותה, חוץ מערבי שבתות ושבתות³ ומועדים וימים טובים לישראל. גם בעל ספר היובלים מונה את הצום בשבת בין הדברים האסורים, אשר חייבים עליהם מיתה (ג, יב). ואף בספר ברית דמשק (יא, 4; מהדורת רבין, עמ' 55) נאמר: "אל יתרעב (יתערב) אדם מרצונו ביום השבת", כלומר: אל ירעיב אדם את עצמו, אל יצום, ביום השבת.⁴

1 השווה יוסף בן מתתיהו, ספר חיי, 54: "...שמו קץ לאספה, בהגיע השעה השישית, אשר בה מנהג הוא לאכול את ארוחת הבוקר בשבת".

2 הראשונים התקשו כהלכה זו, שהרי שנינו בנדרים ט, ו: "פותחין בשבתות ובימים טובים": מכאן שהנדרים חלים גם על שבתות וימים טובים. אולם עיין ר"ן לר"ף לתענית פרק א, ד"ה ואמר רב הונא יחידים מתענים (בבלי י"א), דפוס פרדס, דף ב ע"ב, ופסקי הרא"ש לנדרים פרק ט, סי' ה, המבחינים בין נדר ממש להתענות, שנדרים חלים על דברי מצוה (נדרים ב, ב), לבין קבלת תענית בלשון "הריני בתענית", שאיננה חלה על שבתות וימים טובים. השווה: רמב"ם, הלכות נדרים פ"ג ה"ט, השגות הראב"ד וכסף משנה שם; טור, יורה דעה, סי' רטו, ובית יוסף שם. ושמא יש לומר, כי "נדר" כאן הוא כמוכן "נשבע". וצריך עיון.

3 יש כתבייד שבהם אין המלה "ושבתות". ראה: ספר יהודית, מהדורת י"מ גרינץ, ירושלים, תשי"ז, עמ' 187.

4 את הקריאה "יתרעב" הציע לראשונה שכטר. ראה: S. Schechter, *Documents of Jewish Sectaries*, I, Cambridge, 1910, p. 49; L. Ginzberg, *An Unknown Jewish Sect*, New-York, 1976, p. 64; Ch. Rabin, *The Zadokite Documents*, Oxford, 1958², pp. 54-55.

איסור זה, אף-על-פי שאינו מפורש בתורה, מעוגן במדרשי ההלכה. הכתוב "זכור את יום השבת לקדשו" (שמות כ, ח) מתפרש במכילתא דרשב"י, עמ' 149: "במה אתה מקדשו? במאכל ובמשתה ובכסות נקיה"; ובמדרש תנאים, דברים, עמ' 21, נאמר: "לקדשו. במה אתה מקדשו? במאכל מתוק, ביין מבושם ובכלים נאים". אף הביטוי "מקרא קדש" (ויקרא כג, לה ועוד) נדרש בכל מקום: "קדשהו, במה אתה מקדשו? — במאכל ובמשתה ובכסות נקיה".⁵ דרש דומה מצאנו גם בספר היובלים ב, לא: "לא קדש כל עם ועמים לשבת כי אם ישראל לבדו, לו לבדו נתנו לאכול ולשתות ולשבת בו על הארץ".

לדעת כמה ראשונים ואחרונים, איסור זה של תענית בשבת הוא מדאורייתא. למשל, ר' אליעזר ממין בספר יראים השלם, סי' צב, מונה מצוות אכילת שלוש סעודות בשבת כמצוות עשה: "צוה יוצרנו בפרשת ויהי בשלח, שיאכלו בני ישראל ג' סעודות בשבת, דכתיב 'אכלוהו היום כי שבת היום, היום לא תמצאוהו' (שמות טז, כה)".⁶ כיוצא בו פירש הרשב"א בתשובותיו, חלק א, סי' תריד, את דברי הרמב"ם בהלכות שבועות פ"א ה"ו. הרמב"ם שם מביא את ההלכה, כי הנשבע לבטל את המצווה — זו שבועת שווא, שהרי הוא מושבע ועומד מהר סיני ואין שבועה חלה על שבועה; על-כן עובר הנשבע על "לא תשא את שם ה' אלהיך לשווא", ולוקה ארבעים. הרמב"ם מביא דוגמאות ממשנת שבועות ג, ח: נשבע שלא לעשות סוכה ושלא להניח תפילין, ומוסיף עליהן דוגמה משלו: נשבע שיתענה בשבתות ובימים טובים, שגם זו, לדעתו, שבועת שווא ולוקה ארבעים.⁷ גם בעל לחם משנה, הלכות נדרים פ"ג ה"ט, כתב במפורש שאסור מן התורה להתענות בשבתות וימים טובים, וכן כתב בעל טורי-זהב, שולחן ערוך אורח חיים, סי' תרעח, ס"ק א.⁸

ב. השבת כיום צום במקורות נכריים

אולם כאשר מעיינים אנו במקורות פנימיים וחיזוניים דומה, כי דעותיהם של חלק מן החכמים ונוהגם בפועל של חוגים שונים בישראל, אינם תואמים את התפיסה העולה מן המקורות שהוזכרו.

נפנה תחילה למקורות נכריים. סופרים יווניים ורומיים מן המאות שלפני ספירת הנוצרים ושל אחריה מתארים, להפתעתנו, את יום השבת כיום צום לישראל. Pompeius Trogus, היסטוריון רומי מן המאה הראשונה שלפני ספירת הנוצרים, מספר, כי לאחר שמשה ובני ישראל יצאו ממצרים, נדרו שבעה ימים במדבר כשהם רעבים ללחם וצמאים למים. ביום השביעי הגיעו למחוז אבותיהם, שבו נחו מיגיעם וסעדו את לבם. כוכר לסיום ענותם ביום

5 ספרא, אמור, פרשה יב, ד; מכילתא, פסחא, פרשה ט, מהדורת הורביץ-ריבין, עמ' 30; ספרי במדבר, קמז, מהדורת הורביץ, עמ' 194; מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 18.

6 בספר יראים לר"א ממין, הנרפס, סי' צט, מונה את "מצות עונג, שיענג אדם את השבת" כמצוות עשה דאורייתא. וכן בספר יראים השלם, סי' תיב, עיין שם בהערות בעל תעופות ראם, אות א. וראה ש"ת הריב"ש, סי' תקיג, "דעונג שבת דאורייתא".

7 וזה לשון הרשב"א בש"ת, שם: "אפשר לומר שהוא (=הרמב"ם) סבור שאסור להתענות דאורייתא מדאמרינן בברכות (מט ע"ב), אלא מעתה שבתות וימים טובים דעל כרחך אכול, הכי נמי, אלמא בשבתות צריך לאכול פת מדאורייתא, דומיא דימים טובים, דהיינו ראשון של פסח, דכתיב בערב תאכלו מצות, הכתוב קבעו חובה". ועיין ש"ת הרשב"א, ד, סי' רסב, שהביא בשם ר' יצחק אבן גיאת, כי "אין דוחין עונג שבת ושמתת יום טוב הקבועים מן התורה מפני תענית נדבה".

8 וכן דעת ר"ש קלוגר, ש"ת וכתרת בחיים, סי' פב, וראה באור הלכה לר' ישראל מאיר הכהן מראדין, לשולחן ערוך אורח חיים, ראש סי' רפח.

השביעי קידשו את יום השבת כיום צום לדורות הבאים.⁹ כיוצא בו Suetonius, סופר רומי שחי במפנה המאה הראשונה והשנייה לספירת הנוצרים, המביא קטע ממכתב של אוגוסטוס קיסר לטיבריוס, שבו נאמר: "אפילו היהודי, טיבריוס יקירי, איננו שומר על צום השבת שלו בקפדנות כזו, שאני שמרתיו היום".¹⁰ כיוצא בזה אפשר להסיק גם מדבריו של Strabo, סופר יווני מן המאה הראשונה לספירת הנוצרים, המתאר את אשר אירע לירושלים בימי פומפיוס: "פומפיוס לכד את העיר, כפי שאומרים, מכיוון שחיכה ליום הצום, אשר בו נמנעים היהודים מכל מלאכה".¹¹ רמזים לשבת כיום של צום מצויים גם בקטעים משל Petronius, סופר רומי מן המאה הראשונה לספירה, הכותב: "היהודי אם לא ימול את ערלתו, יגורש מעמו לנדוד בערי יוון, ויחדל מלצום בשבתות כמצווה על פי החוק".¹² ובאפיגרמות של Martialis, מן המחצית השנייה של המאה הראשונה, המתקיף את רעהו וכותב לו, בין היתר, כי הוא מעדיף את ריחן הרע של הנשים הצמות בשבת מריחו שלו.¹³ החוקרים מתייחסים לדברי הסופרים המכנים את יום השבת יום צום כאל טעות.¹⁴ יש המסבירים את מקורה של השגיאה בעובדה, שאין היהודים מרליקים אש, אינם אופים ואינם מבשלים בשבת; מזה הסיקו הגויים, כי היהודים צמים בשבת.¹⁵ חוקרים אחרים סבורים, כי הסופרים הנכרים טעו והחליפו את יום השבת ביום הכיפורים,¹⁶ ונשמעו עוד תירוצים כעין אלה.¹⁷ ברם ספק אם זו הדרך לעשות את הסופרים הללו — המסיחים בנידון לפי תומם — טועים בעניינים הגלויים לעין. ובייחוד כאשר דבריהם בתחומים אחרים תואמים במידה מרובה את הנהגים שהיו רווחים בישראל באותם ימים. נשתרל אפוא לבחון את עדויותיהם לאור המקורות התלמודיים.

ג. אין לו לאדם כיום טוב אלא יושב ושונה

בבבלי פסחים סח ע"ב (ביצה טו ע"ב) שנינו בבביתא: "ר' אליעזר אומר: אין לו לאדם כיום טוב¹⁸ אלא או אוכל ושותה או יושב ושונה (ש"אם רוצה ללמוד כל היום ולהתענות,

- M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews*: ראה: Justinus, *Historiae Philippicae*, XXXVI, 2:14 9
and Judaism, I, Jerusalem, 1974, pp. 335, 337
De Vita Caesarum, Divus Augustus, 67 10
 (תורגם לעברית על-ידי א' שור, חיי שנים עשר הקיסרים, אבגוסטוס האלהי, תל-אביב, תש"ו).
Geographica, XVI, 2:40. ראה: שטרן (לעיל הע' 9), עמ' 301–302, מס' 115. 11
Fragmenta, No. 37. ראה: שטרן, שם, עמ' 444, מס' 195. 12
Epigrammata, IV, 4. ראה: שטרן, שם, עמ' 523–524, מס' 239. 13
 E.R. Goodenough, *Jewish*; 44–42, הע' 349, עמ' 349, הע' 42–44, מס' 239. 14
Symbols in the Greco-Roman Period, I, New-York, 1953, p. 38.
 A. Berliner, *Geschichte der Juden in Rom*, I, Frankfurt a.M., 1893, p. 102; Z. 15
 Frankel, "Schutzschrift der Josephus Flavius 'gegen Apion'", *MGWJ*, I (1851–1852), p. 88, No. 3.
 L. Herzfeld, "Wann war die Eroberung Jerusalems durch Pompejuss", *MGWJ*, 16 (1855), p. 16
 109 ff; J. Mann, "The Observance of the Sabbath and the Festivals in the First Two Centuries
 of the Current Era etc.", *Jewish Review*, I (1914), p. 516. ff.
 R. Goldenberg, "The Jewish Sabbath in the Roman World etc.", *ANRW, Principat* II, 19, I, 17
 Berlin, 1979, p. 439.
 הוא הדין בשבת, השווה מקבילה בירושלמי שבת פט"ו ה"ג (טו ע"א). הירושלמי מוכיח מדברי ר' 18
 אליעזר ור' יהושע, המוכיאים שם בבביתא כסתם, לענין שבת ויום טוב כאחד.

הרשות בידו" – רי"ד בשיטת הקדמונים לביצה). ר' יהושע אומר: חלקהו – חציו לאכילה ושתיה ("שאסור להתענות") וחציו לבית המדרש".
עמדתו של ר' אליעזר משתקפת בסיפור זה אשר בביצה שם:

מעשה בר' אליעזר, שהיה יושב ודורש כל היום כולו בהלכות יום טוב, יצתה כת ראשונה ("לסעוד סעודת יום טוב"), אמר: הללו בעלי פטסין; כת שניה, אמר: הללו בעלי חביות; כת שלישית, אמר: הללו בעלי כדין; כת רביעית, אמר: הללו בעלי לגינין; כת חמשית, אמר: בעלי כוסות, התחילו כת ששית לצאת, אמר הללו בעלי מארה.¹⁹ נתן עיניו בתלמידים, התחילו פניהם משתנים, אמר להם: בני לא לכם אני אומר, אלא להללו שיצאו, שמניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה ("סעודה").

ר' אליעזר נהג להיות "יושב ושונה", כמוכח מן האמור "שהיה יושב ודורש כל היום כולו בהלכות יום טוב". זו המידה שדרש גם משומעי לקחו, כפי שאפשר ללמוד מתגובותיו החריפות כלפי הקבוצות שעזבו את בית המדרש. האלטרנטיבה "או אוכל ושותה" אינה אלא היפותטית. למעשה ראה דרך זו בעין רעה. היא נאמרה מלכתחילה, כנראה, על דרך ההפלגה, כדי להדגיש שאין יסוד לפשרה שמציע ר' יהושע.²⁰

בהמשך הסוגיה בפסחים סח ע"ב נאמר, כי מר בריה דרבנא (דרכינא) – מאמוראי בכל במחצית הראשונה של המאה הרביעית – "כולא שתא הוה יתיב בתעניתא, לבר מעצרתא ופוריא ומעלי יומא דכפורי". מסורת זו מעידה, כי מר בריה דרכינא היה צם גם בשבתות ובימים טובים. חכם זה היה מפורסם בחסידותו. בברכות נד ע"ב מסופרים מעשי נסים שאירעו לו בלכתו בדרך והוא שימש כדוגמה ל"ירא שמים" (ראה: ברכות לט ע"ב; שבת סא ע"א). הראשונים התקשו ושאלו: כיצד ייתכן שמר בריה דרכינא היה יושב בתענית כל שבתות השנה? יש שתירצו, כי מדובר כאן בתענית חלום; כלומר, אם היתה מזדמנת למר בריה דרכינא תענית חלום, היה מתענה בכל ימות השנה, חוץ מן הימים המיוחדים, הנמנים במפורש בדבריו, אשר בהם לא היה מתענה תענית חלום.²¹ אך כבר אמר השואל בשו"ת הרשב"א, חלק ד, סי' רסב, כי פירוש זה "דברי נביאות הוא".²²

נראים אפוא דברי הראשונים, האומרים כי מר בריה דרכינא מהלך בשיטת ר' אליעזר, הסובר כי אין לו לאדם בשבתות ובימים טובים, אלא "יושב ושונה" או "אוכל ושותה". וכדברי הראב"ה, כי "בתפלה ובתלמוד שרי לעסוק ולהתענות, דקימא לן כר' אליעזר דאמר או כולו לכם או כולו לגבוה".²³

19 ראה לעניין הגירסה: רש"י ד"ה עד מתי, וראשונים. וכן: דקדוקי סופרים לביצה, עמ' 33, הע' ב.
20 אולם ראה דברי ר"י אבוהב (גלאנטי), חכם ספרדי מן המאה החמש-עשרה, לביצה טו ע"ב (נדפסו בשיטת הקדמונים על מסכת ביצה, ירושלים, תשי"ט, עמ' 73): "יש אנשים שנבדלים במזגיהם ששמחה שלהם היא לעסוק בדברי תורה, ויש ששמחה שלהם היא לאכול ולשמות, והשם לא רצה להגביל לכל אחד אלא ברצונו, אם רצונו לאכול לא נמנעו מזה, כי העוסק במצוה פטור מן המצוה, או אם בחר לעסוק בתורה אין למנועו, שיבא לאכול, כי אין מעבירין על המצוות".
21 ראה שיבולי הלקט, מהדורת ש' בוכר, ד"צ ירושלים, תשל"ו, ענין תענית, סי' רעח, עמ' 263.
22 עיין השנות הראב"ד על הרי"ף, פסחים, ראש פרק ששי, הכותב: "והדבר האמתי שעלה על לבי שלא היה מר בריה דרכינא מתענה כל השנה, ולא קבל עליו להתענות, אלא שני וחמשי של כל השנה, ולא חשש להוציא מכללם שאר ימים טובים, אלא אלו בלבד, ומתוך כך נאסר בכלם, חוץ מאלו שהוציאם כפרט, וחם ושלום שהיה מתענה בשבתות". ודבריו דחוקים מאוד.
23 עיין: מרדכי, שבת, פרק א, סי' רל; מרדכי, ביצה, פרק ב, סי' תרט; ספר ההשלמה לר' משולם בר'

בדומה למר בריה דרבינא מצאנו חכמים נוספים, תנאים ואמוראים, אשר קיבלו על עצמם תעניות לתקופות ארוכות, שכללו בתוכם שבתות וימים טובים. כך מסופר, למשל, על ר' חייא בר אשי – אמורא בבלי מן המאה השלישית, אשר התנהג בחסידות ובפרישות יתירה וכונה בתלמוד "צדיק" – שהתענה כל ימיו עד יום מותו על שנכשל פעם בהרהור חטא (קידושין פ ע"ב). כן נאמר על ר' צדוק, שישב ארבעים שנה בתענית כדי שלא יחרב בית המקדש בימיו (גיטין נו ע"א), ועל ר' יהושע בן חנניה, שכל ימיו הושחרו שינוי מתעניותיו שקיבל על עצמו על שפגע בכבוד בית שמאי (חגיגה כב ע"ב).²⁴ אף על ר' אליעזר בן עזריה (ירושלמי שבת פ"ה ה"ד, ז ע"ג) ועל ר' שמעון (בבלי נזיר נב ע"ב) מסופר, כי השחירו שיניהם מפני התעניות והצומות שקיבלו על עצמם כדי לכפר על עבירות שבידם. גם ר' טרפון התענה כל ימיו, כדברי הירושלמי (שביעית פ"ד ה"ב, לה ע"ב) על שנתכבד בכתרה של תורה.²⁵

כמו כן נמנים בתלמוד אמוראים, אשר צמו חודשים רבים כדי לעלות במעלות רוחניות או כדי לזרז את עצמם לתלמוד תורה ולשמירת מצוות. ר' זעירא, למשל, צם שלוש מאות צומות, ויש אומרים תשע מאות צומות, ולא חש למגילת תענית (ירושלמי תענית פ"ב ה"ג, סו ע"א).²⁶ ריש לקיש צם שלוש מאות צומות כדי לזכות ולראות את ר' חייא (כלאים פ"ט ה"ג, לב ע"ב),²⁷ ורב יוסף ישב תעניות ממושכות כדי שהתורה לא תמוש מפיו ומפי זרעו ומפי זרע זרעו;²⁸ ועוד. נראה כי גם חכמים אלה לא נמנעו מלהתענות בשבתות ובימים טובים, משום שאף הם סברו כר' אליעזר, שמצוות יום השבת היא "יושב ושונה", היינו לקרוא ולשנות בבית המדרש.

ולא זו בלבד. בברכות לא ע"ב אומר ר' אליעזר²⁹ משום ר' יוסי בן זמרא: "כל היושב בתענית בשבת קורעין לו גזר דינו של שבעים שנה,³⁰ אף על פי כן³¹ חזורים ונפרעים ממנו

משה מברדיש, לכיזה טו ע"ב, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 48. וראה בעל המאור לפסחים, ראש פרק ששי, שכתב "ומעובדא דמר בריה דרבינא מכרעא כר' אליעזר, משום דק"ל מעשה רב", אבל עיין בהמשך שם. והשווה ספר ההשלמה, לכיזה שם: "ודמר בריה דרבינא דהוה יתיב כולא שתא כתעניתא, דילמא סבירא ליה כר' אליעזר, ויושב ושונה היה".

- 24 השווה תוספתא אהילות פ"ה ה"ב. הפיסקה האחרונה חסרה שם.
 25 ראה גם צוואת שמעון ג, ה, שהתענה שנתיים על אשמתו בכמירת יוסף.
 26 השווה בבלי בבא מציעא פה ע"א: "ר' זירא, כי סליק לארעא דישראל, יתיב מאה תעניתא דלשתכח גמרא בבלאה מיניה, כי היכי דלא נטרדיה, יתיב מאה אחרניתא דלא לישיב ר' אלעזר בשניה ונפלין עלויה מילי דציבורא, ויתיב מאה אחרני דלא נשלוט ביה נורא דגיהנום". ועיין מהרש"א על אתר, שהעיר בדבר השבתות והימים הטובים.
 27 וראה שם על ר' יוסי, תלמידו של ר' יוחנן, שצם שמונים צומות לשם אותה מטרה. ועיין ירושלמי נדרים פ"ח ה"א, ח ע"ד, דר' יוחנן אמר: "הריני בתעניתי עד דחסל פרקי, עד דניחסל פרשתי".
 28 ראה: בבלי בבא מציעא פה ע"א, מהרש"ל על אתר ודקדוקי סופרים, שם, באשר לשינוי הגירסאות במספר ימי הצומות של רב יוסף.
 29 גירסת בעל הלכות גדולות (מהדורת הילדסהיימר, ברלין, 1888, עמ' 120), רב האי גאון (הוכאה בפירושו לברכות באוצר הגאונים, חלק הפירושים, עמ' 44), הרא"ש (לברכות, פרק ה, סי' י) ובעל ספר האשכול (מהדורת אלבק, א, ירושלים, תרצ"ה, עמ' 214): "ר' יוחנן משום ר' יוסי בן זמרא". וכן הגירסה בהגדות התלמוד ובמנורת המאור. ראה דקדוקי סופרים לברכות, עמ' 166, הערות א-ב. כלומר, "אפילו חטא כל שנתיים, שהן שבעים שנה" – רבנו חננאל, מובא בראב"ן, סי' קעט (מהדורת עהרנרייך, ד"צ ירושלים, תשל"ה, דף ד ע"ג). אולם רש"י מפרש: "אפילו נגזר עליו מנעוריו".
 31 גירסת הרי"ף, פרק ראשון דשבת, רמז רפד: מחזור ויטרי, מהדורת ר"ש איש הורוויץ, ירושלים, 1963.

דין עונג שבת. מאי תקנתיה? אמר רב נחמן בר יצחק³² ליתב תעניתא לתעניתא. הגאונים והראשונים, המתנגדים לתענית בשבת, התקשו במאמר זה, שהרי תחילתו נראית כהמלצה להתענות בשבת, ולכן יש שפירשוהו כמדבר בתענית חלום.³³ אך פירוש זה אינו תואם כלל את פשוטו של המאמר.³⁴ יתר על כן, רב האי גאון תמה: ממה נפשך "אם מצוה היא (להתענות בשבת), אין עליו פורענות! ואם יש בו פורענות, הוי מצוה בעבירה", "שאיך דבר שיש לו שכר ויש לו פורענות כאחת, על דרך אחת". על-כן אומר רב האי גאון, כי "הא דאמר חזורים ונפרעים ממנו ליתא כל עיקר", ואין לגרוס מלים אלה.³⁵ אולם נראה, שמאמר זה מורכב משכבות אחדות, המשקפות גישות משתנות לתענית בשבת. ר' יוחנן (או ר' אלעזר) משום ר' יוסי בן זמרא אמר, כי "כל היושב בתענית בשבת קורעין לו גזר דינו אפילו של שבעים שנה", היינו שמצווה גדולה היא להתענות בשבת. לפנינו אפוא יחס חיובי לתענית בשבת מצד אחדים מאמוראי ארץ-ישראל, בני דורו הצעירים של ר' יהודה הנשיא. יחס חיובי זה לא רק משקף את עמדתם של חכמים אלה; יש להניח, כי רבים וטובים אכן נהגו כמותו.³⁶ בהמשך המאמר באה פיסקה מסתייגת מפי אמורא בבלי מן המאה הרביעית: "אמר רב נחמן בר יצחק;³⁷ חזורים ונפרעים ממנו דין עונג שבת". דברים אלה אינם משל ר' יוסי בן זמרא. לדעת ר' יוחנן משום ר' יוסי בן זמרא, היושב בתענית בשבת מקיים מצווה ששכרה מרובה. ואילו לדעת רב נחמן בר יצחק, המתענה בשבת נענש ונפרעים ממנו דין עונג שבת. לבסוף באה תוספת מאוחרת, סתמית, בעקבות דברי רב נחמן בר יצחק: "מאי תקנתיה? ליתב תעניתא לתעניתא".³⁸ פיסקה זו מבליטה את חומרת איסור תענית בשבת, שמתכפר רק על-ידי תשובת המשקל, על-ידי תענית אחרת.

עמ' 234; הרא"ש בתענית, פרק א, סוף סי' טז; כ"י מינכן, בית נתן ומנורת המאור ועוד: "אמר רב נחמן (בר יצחק) וחזורים ונפרעים ממנו". ראה דקדוקי סופרים על אתר.

32 במחזור ויטרי, ברא"ש, כ"י מינכן ועוד (ראה בהע' הקודמת) אין "אמר רב נחמן בר יצחק" אחרי "מאי תקנתיה".

33 כך פירשו רב האי גאון (ראה חידושי הרשב"א לברכות שם), רבנו חננאל (תוספות לברכות, שם, ד"ה כל היושב) והרי"ף, שבת, פרק א, רמז רפד. וראה ספר האשכול, שם (לעיל הע' 29); מחזור ויטרי, שם; ספר המנהיג, הלכות תענית, מהדורת ר' רפאל, א, ירושלים, 1978, עמ' רעו-רעז; שיבולי הלקט, שם (לעיל הע' 21); פסקי הרי"ד לברכות, מהדורת ורטהיימר-ליס, ירושלים, תשכ"ד, עמ' צד, ועוד. ועיין ש' בובר, מדרש תהלים, מבוא, עמ' 69, סי' יא.

34 ראה חידושי הריטב"א לתענית יב ע"ב.
35 ראה: ספר האשכול, ב, הלכות שני וחמישי ותענית, מהד' אייערבך, עמ' 1; אוצר הגאונים, ברכות, חלק הפירושים, עמ' 44.

36 עיין שיטה מקובצת לברכות, שם: "בתענית תשובה מיירי, כלומר כשאדם חטא ורוצה לשוב לה' בכל לבו, ומתחרט מפשעיו, ומתענה אפילו בשבת, כשאחרים מתענגים, ודאי זו תשובה שלמה וראוי לקרוע גזר דינו מפני כך. ואף על פי שאסרו להתענות בשבת, תענית תשובה... התיירו לו, שתענוג הוא לו שיחכפרו פשעיו". ר"כשיושב בתענית ומשים אל לבו שנקרע גזר דינו, אין לו עונג גדול מזה" – ספר האשכול, שם, עמ' 125.

37 כך הגירסה בכתב-יד ובראשונים; ראה לעיל, הערה 31.
38 ראה לעיל, הערה 32. פיסקה זו הועברה מכאן לתענית יב ע"ב (ולא לשבת יא ע"א) לעניין תענית חלום בשבת. אולם בכתב-יד, אצל הגאונים והראשונים, חסרה פיסקה זו גם במסכת תענית. ראה דקדוקי סופרים לתענית, עמ' 65, הע' ת. מסתבר דבתענית חלום אינו צריך ליתב תעניתא לתעניתא. עיין חידושי הרשב"א לברכות לא ע"ב.

ד. שלוש סעודות שבת

ההלכה קובעת, כי חייב אדם לאכול שלוש סעודות בשבת. מצווה זו נזכרת כבר במקורות תנאיים. במכילתא, ויסע, ד, מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 168, שנינו: "ויאמר משה, אכלוהו היום, כי שבת היום לה', היום לא תמצאוהו בשדה (שמות טז, כה). ר' זריקה³⁹ אומר (מה תלמוד לומר שלוש פעמים "היום"): מכאן שלוש סעודות בשבת". וכן בבבלי שבת ק"ז ע"ב: "תנו רבנן כמה סעודות חייב אדם לאכול בשבת? — שלוש; רבי חידקא אומר: ארבע" (ועיין גם משנת שבת טז, ב).

ברם למעשה אף בימי האמוראים עדיין לא היתה הלכה זו מאוששת, ורוב ישראל לא הקפידו כלל באכילת שלוש סעודות.⁴⁰ בשבת ק"ח ע"ב משתבח רב נחמן (דור שני ושלישי של אמוראי בבל) "תיתי לי דקיימית שלוש סעודות בשבת".⁴¹ ועל זה נאמר בתוספות בכורות ב ע"ב, ד"ה שמא: "פירש רבנו תם, שלא היו נוהרים משלוש סעודות, מדאמר בפרק כל כתבי (שבת ק"ח ע"ב) רב נחמן תיתי לי דקיימית שלוש סעודות, משמע שכולם לא היו נוהרין בהן".

גם העובדה, שהחכמים מבטיחים שכר מרובה למי שמענג את השבת ואוכל שלוש סעודות, מעידה שהרוב לא נהג לקיים מצווה זו.

בשבת ק"ח ע"א אומר ר' יהושע בן לוי משום בר קפרא: "כל המקיים שלוש סעודות ניצול משלוש פורעניות: מחבלו של משיח ומדינה של גיהנם וממלחמת גוג ומגוג". ור' יוחנן אומר משום ר' יוסי: "כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים". ובשם רב נחמן בר יצחק נאמר, כי "ניצול משעבוד גלויות". ועל ר' יוסי נאמר, שהיה מבקש: "יהא חלקי מאוכלי שלוש סעודות בשבת". אילו היתה מצוות שלוש סעודות חובה עתיקה, מקובלת ורווחת, מה ראו חכמים אלה להתברך ולהרבות כל-כך בשכרו של המענג את יום השבת ואוכל בו שלוש סעודות? מסתבר, שמצווה זו היתה רופפת בזמנם. תנאים ואמוראים אלה השתדלו להחדירה ולהשרישה, כדי להוציא מלבם של חסידים ופרושים, שנמנעו מלאכול בשבת, ושהקדישו את כל היום לתפילה, לתשובה ולתלמוד-תורה בכתאי-כנסיות ובבתי-מדרשות.

נראה, כי בתחילה לא נקבעה כל חובה לאכילת סעודות בשבת,⁴² אלא מכיוון שהכתוב בישעיה נח, יג: "וקראת לשבת עונג", נתפרש כמצווה להתענג בשבת, והרי "אכילת כשר

39 יש גורסים: ר' הנדקא, ואחרים גורסים: ר' חידקא. ראה חילופי גירסאות אצל הורוויץ-רבין ומדרש לקח טוב לפרשת בשלח טז, כה (מהדורת כובר, עמ' 111 ובהערותיו שם). ועיין: ר"מ איש שלום, מאיר עין למכילתא, עמ' נ, הע' כג, הכותב: "ויותר נראה שהיא תוספת ואינו מעיקר המכילתא". עיין שם.

40 אמנם כליל שבת, כסיומו של יום העבודה, עם כניסת השבת היו מברכים על קדושת היום וסועדים. עיקר הקידוש הוא בדברים ובלילה, אלא שמדברי סופרים מקרשים על היין. ראה רמב"ם, הלכות שבת פכ"ט ה"א-ה"ו; תוספות נויר ד ע"א ר"ה מאי שנא; מגן אברהם, שולחן ערוך אורח חיים, סי' רעא, ס"ק א. אנו דנים בעיקר בסעודות הנאכלות ביום השבת — ולא בליל שבת.

41 בדומה לזה מובאים שם כמה מעשים טובים נוספים, שלא הקפידו עליהם בימיהם, בלשון "תיתי לי", כגון: "תיתי לי, דלא סגינא ד' אמות בגלוי ראש"; "תיתי לי, דקיימית מצות תפלין" ("שלא הלך ארבע אמות בלא תפלין" — רש"י); "תיתי לי דקיימית מצות ציצית"; "תיתי לי דכי אתא צורבא מרבנן לקמאי לדינא לא מזגינא רישי אבי סדיא כמה דלא מהפיכנא כוכותיה". עיין שם.

42 ראה מגן אברהם, שולחן ערוך אורח חיים, סי' קסז, ס"ק מא: "אכילת שבת ויום טוב אינה חובה על האדם, אלא משום הנאתו, דהא מצטער פטור מלאכול... מה שאין כן מצה ויין קידוש, שהם חובה על האדם, וחייב לעצור את עצמו לאכול".

ושתיית יין בשבת עונג הוא לו,⁴³ ציוו חכמים לאכול שלוש סעודות בשבת.⁴⁴ לפי זה, המצווה לאכול שלוש סעודות בשבת אינה מצווה ראשונית, אלא מצווה משנית; היא תולדה, תוצאה, של "וקראת לשבת עונג". לפיכך אלה שתעניתם גורמת להם תענוג, רשאים להתענות בשבתות ובמועדים, בדומה למה שמצאנו באגדה: "ר' עקיבא היה יושב ובוכה בשבת. אמרו לו תלמידיו: למדתנו רבינו — 'וקראת לשבת עונג'. אמר להם: זה עונג שלי!"⁴⁵ אכן החכמים — אשר ראו את עולמם בתלמוד-תורה, בתפילה ובתשובה, ואשר התאמצו לקדש את עצמם במיעוט אוכל, בפרישות ובחיי צער — ייחדו את יום השבת לתיקון הנפש ולתשובה, לעסוק בדברי תורה ולשמוע בלימודים, ואף היו מתענים בו.⁴⁶ קיים אפוא יסוד של ממש בדברי הסופרים היווניים והרומיים שהוזכרו לעיל, המתארים את יום השבת כיום של צום. סופרים נכרים אלה הכירו חוגים בישראל, שהתקדשו והיטהרו ליום השבת, ישבו בו בתענית או מיעטו בו באכילה ובשתייה ועסקו בתורה ובעבודה מן הבוקר ועד הערב. הגויים הללו ייחסו אורח-חיים זה בשבתות לכל היהודים, והניחו כי יום השבת הוא יום תענית לישראל. אף אם יש מן ההפרזה הכוללנית בקביעה זו, משקפת היא בעיקרו של דבר מציאות ריאלי: דמות של שבת רוחנית — שבת, שכולה קודש לה, כפי שהיא רווחה בחוגים מסוימים בישראל.

תופעה זו של שבת שכולה לה' היתה רווחת כבר בתקופת בית שני, אולם נראה כי לאחר החורבן, כאשר גברו המגמות של פרישות ושל ריבוי תעניות כאמצעי לכפרת עוונות וכתמורה לקרבנות שבתלו — רבו גם רבו המתענים בשבתות ובימים טובים. התפשטותן של התעניות לאחר החורבן הביאה מצד אחד לביטולם של המועדים, אשר עליהם נאמר במגילת תענית שאסור להתענות בהם,⁴⁷ ומצד אחר העלתה את מספר היושבים בתענית בשבתות מתוך ערגה לכפרת עוונות ולקריעת גורדיננס.

43 ראה רמב"ם, הלכות שבת פ"ל ה"י.

44 למעשה אין בשבת תוספת סעודה על מספר הסעודות שאדם אוכל בימות השבוע. כרגיל היו אוכלים שתי ארוחות ליום. ראה, למשל, שיר השירים רבה על הפסוק "צאי לך" (א, ח); בבלי כתובות סד ע"ב; משנת סוכה ב, ו. הסעודה השנייה היתה נאכלת בימות השבוע בערב לאחר השקיעה, כששבו מן העבודה. שלוש סעודות שבת כוללות אפוא את סעודת ליל שבת, סעודת שבת בבוקר וסעודה שלישית, היא הסעודה שהיתה נאכלת בימות השבוע בערב לאחר השקיעה, ומשום כבוד שבת ציוו חכמים להקדימה ולאוכלה מבעוד יום.

45 ראה שיבולי הלקט, סי' צג, מהדורת בובר, עמ' 66.

46 וראה מה שכתב ר' אברהם בן הרמב"ם על "הדרך המיוחדת" ב"הליכה בחוקות התורה", אשר לא כל שומר דת מגיע אליה, ואשר תחומיה רחבים עד מאוד, כדוגמה מביא הוא שלוש דרכים מיוחדות של חסידי ישראל בשמירת שבת. הדרך השלישית עולה על כולנה, והיא של "המבין את רוממות הויקה השכלית והמציאותית בינו ובין קונו כמו שהיתה כונת הבורא יתעלה בשמירת השבת" וכו' "וממעט בכל מה שמתיש את הויקה הזאת". "ולכן נמנע מאכילה ושתייה ביום שבת לכל יפסיקוהו מהגותו" — ספר המספיק לעובדי ה' (כפאיה אלעבדין), תורגם לעברית על ידי הרב יוסף בן צאלח דורי, ירושלים, תשכ"ה, עמ' יד-טו. העיריני על מקור זה פרופ' יעקב לוינגר.

47 ראה א"א אורבך, "אסקזיס ויסורים בתורת חז"ל", ספר היוכל ליצחק בער, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 67-68, ובייחוד עמ' 55 (= בספרו: מעולמם של חכמים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 437-457).

ה. מהות השבת – שתי תפיסות

מסתבר אפוא, שכימים ראשונים היו רווחות בישראל שתי תפיסות יסוד בדבר מהותה של השבת. האחת ראתה ביום השבת יום שכולו קודש לה', יום המיועד לתשובה ולתיקון הנפש, לתלמוד תורה ולעיון תפילה, להתבוננות דתית ולהשראה עליונה. דרך זו היתה מלווה במיעוט עינוגים ואכילה, בחיי פרישות ואף בתעניות. התפיסה השנייה ראתה את ייחודו של יום השבת בעונג, בשמחה ובמנוחה, "מנוחת שלום ושלוה והשקט ובטח", וכיום שניתן לישראל "לאכול ולשתות ולנוח ולשבות מכל עבודה ביום הזה, ולברך את ה' אלוהיכם אשר נתן לכם יום שבתון" (ספר היובלים נ ט).
חילוקי הדעות הללו באים לידי ביטוי בולט במחלוקת הנזכרת לעיל בין ר' אליעזר ור' יהושע (פסחים סח ע"ב וביצה טו ע"ב), ובייחוד במאמריהם של אמוראים ארץ-ישראליים מן הדור השני והשלישי בירושלמי שבת פט"ו ה"ג, טו ע"א:⁴⁸

ר' חגי בשם ר' שמואל בר נחמן: לא ניתנו ימים טובים ושבתות אלא לאכילה ולשתיה, ועל ידי שהפה הוזה טריח (בדפוסים: מריח) התירו לו לעסוק בהן בדברי תורה. ר' ברכיה בשם ר' חייא בר בא: לא ניתנו ימים טובים ושבתות אלא לעסוק בדברי תורה, ובחול על ידי שהוא טורח ואין לו פנאי לעסוק בדברי תורה, ניתנו לו ימים טובים ושבתות לעסוק בהן בדברי תורה.⁴⁹

סימוכים לתפיסה הראשונה, התפיסה הרוחנית של השבת, מצויים בדברי פילון ויוספוס, המתארים את יום השבת כיום שבו מתכנסת כל העדה בבתי-כנסיות ובבתי-מדרשות להרבות תפילה ולשמוע בלימודים, ואשר החכמים מבארים בו לשומעיהם את חוקי התורה ואת הדרך אשר ילכו בה.⁵⁰ דעה זו, המייחדת את השבת לתורה ולצירוף הרוח, מצויה גם במסורת הנוצרית, אשר הלכות ונהגים של יהודים משוקעים בה.⁵¹ כנגד זאת, תימוכים לדעה המעמידה את ייחודו של יום השבת על העונג במאכל ובמשתה ובכסות נקייה, מצויים במאמרים ובמעשים שבמקורות התלמודיים⁵² ובדבריהם

48 עיין: רי"ן אפשטיין, "לשרידי ירושלמי", תרכ"ן, ג (תרצ"ב), עמ' 240–241. הגירסה תוקנה על-פיו.
49 בדורות מאוחרים השתדלו ליישב את הניגודים ולפשר בין הדעות המתחלפות הללו. ראה: פסיקתא רבתי, כג, עשרת הדברות, פרשה תליחאה, מהדורת איש"שלוס, קכא ע"א; מדרש הגדול לשמות, יתרו כ, יא, מהדורת מרגליות, עמ' תכא: "ר' ברכיה בשם רבי חייא בר אבא לא ניתנה השבת אלא לתענוג. רבי חגי בשם רבי שמואל בר נחמן לא ניתנה השבת אלא לתלמוד תורה. ולא פליגי, מה דאמר ר' ברכיה... לתענוג, אלו תלמידי חכמים שהם יגיעים בתורה כל ימות השבוע, ובשבת הם באים ומתענגים, מה דאמר רבי חגי... לתלמוד תורה, אלו הפועלים, שהם עוסקים במלאכתן כל ימות השבת, ובשבת הם באים ומתעסקים בתורה".

50 ראה עדות אנתרכידס המובאת אצל יוסף בן מתתיהו, נגד אפי"ן, א, 209–211; פילון, על המצוות לפרטיהן, ב, 62; 81–82, XII, *Quod omnis probus liber sit*, (= כתבי הסטוריה, מתורגמים על-ידי מנחם שטיין, תל-אביב, תרצ"ז, עמ' 156); חיי משה, ב, 211 (=פילון האלקסנדרוני, כתבים, א, בעריכת סתן הניאל-נטף, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 312); על השביעי, 61; נגד אפי"ן, ב, 173–175; קדמוניות היהודים טז, 43; 137, p. I. Heinemann, *Philons griechische und jüdische Bildung*, Breslau, 1932, p. 137; דורות הראשונים, ג, ברלין-וינא, 1923, עמ' 327 ואילך; יי בער, ישראל בעמים, ירושלים, תשט"ו, עמ' 52; ומה שכתבתי בספרי: משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, תל-אביב, 1968, עמ' 179.

51 ראה: ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, א, תל-אביב, תשי"ז, עמ' 306 ואילך.
52 ראה לעיל בהערה 5 ובמעשים דלהלן. בבבלי ביצה טו ע"א מסופר: "אמר ר' ע"א עליו על שמאי הזקן כל ימיו היה אוכל לכבוד שבת, מצא בהמה נאה, אומר זו לשבת, מצא אחרת נאה הימנה, מניח את השניה,

ובכתביהם של הסופרים הנכרים. כך, למשל, במדרש אסתר רבה, פרשה ז, יב, מייחס בעל האגדה להמן הרשע את טענותיהם של שונאי ישראל שבדורו. בזיקה לכתוב "ישנו עם אחד מפורד ומפורד בין העמים" (אסתר ג, ח) מושמת בפי המן הטענה הבאה: "שיניהון וברבין, שאוכלים ושותים ואומרים עונג שבת, עונג יום טוב, שהם מכניסים פחת בממונו של עולם, חדא לשבעה ימים שבתא". כלומר, מכיוון שישראל אוכלים ושותים כל יום שביעי בשבוע, באמרום זה עונג שבת, הרי הם גורמים נזק כלכלי לציבור.⁵⁴ גם פלוטארך, סופר יווני, שפעל במפנה הדורות של המאה הראשונה והשנייה לספירת הנוצרים, מציין שהיהודים שותים לשכרה בצוותא בשבתות,⁵⁵ והירונימוס, מאבות הכנסייה, שחי במחצית השנייה של המאה הרביעית ובמאה החמישית, כותב שהיהודים מבלים את יום השבת בשינה ובאכילה.⁵⁶ אף-על-פי שיש בתיאורים אלה מן השטנה וההגזמה, מתקבלים הם על הדעת על רקע מדרשי התנאים, הרואים את מצוות היום במאכל ובמשתה, במאכל מתוק וביין מבושם.

אולם הדרך שהפכה לדרך הרבים היא דרך הביניים, כדברי ר' יהושע: "חלקהו — חציו לה' וחציו לכם" (ביצה טו ע"ב ובמקבילות), או כדברי תנא דבי אליהו, פרק כד (כו): "זכור את יום השבת לקדשו, במה אתה מקדשו? — במקרא במשנה, במאכל ובמשתה, ובמנוחה, שכל המענג את השבת, מענג את מי שאמר והיה העולם".

ו. תענית חלום בשבת

בעקבות הכרעה זו נתקבלו ונשתרשו ההלכות האוסרות לצום ביום השבת. ואפילו תענית חלקית, עד מחצית היום, נאסרה.⁵⁷ אף ההיתר המפורש בתלמוד בעניין תענית חלום בשבת לא נתקבל בדורות מאוחרים ברצון — והשתדלו לצמצמו, להגבילו, ואף לבטלו. בשבת יא ע"א נאמר: ואמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: יפה תענית

ואוכל את הראשונה" וכו'. ובבבלי שבת קיט ע"א; בראשית רבה יא, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 91, ופסיקתא רבתי, כג: "בעא מיניה רבי מרבי ישמעאל בר' יוסי עשירי... ובשאר ארצות כמה הן זוכין [בבב"ר ובפס"ד: אנשי חרן לארץ... בזכות מה חיים...]? אמר לו: בשביל שמכבדים את השבת, דאמר ר' חייא בר אבא פעם אחת נתארחתי אצל בעל בית בלודקיא, והביאו לפניו שולחן של זהב משוי ששה עשר בני אדם... ועליו כל מיני מאכל וכל מיני מגדים ובשמים... אמרתי לו: בני, במה זכית לכך? אמר לי: קצב הייתי, וכל בהמה שהייתה נאה אמרתי זו תהא לשבת". עיין גם בבב"ר ובפס"ד שם על החייט ברומי, הקונה דג ב"ב דיגרים, ועוד מאמרים ואגדות בבבלי שבת, דפים קיח-קיט, ובמדרשים שם. כלומר, שיניהם גדולות. דורש את תיבת "ישנו" מלשון שיניים.

53 אגדת אסתר ג, ח (מדרש פנים אחרים, נוסח ב, פרשה ג, מהדורת בובר, עמ' 68): "בוא וראה כמה משונים במצוותם מכל העמים. לשבעת ימים עושים אורגיון וקוראים אותו שבת". וראה: מ"ד הר, "שנאת ישראל באימפריה הרומית לאור ספרות חז"ל", ספר הזכרון לב' דה-פריס, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 153-154, המפרש שהכוונה להילולה ומשתה בדומה לאורגיה דיוניסית.

54 *Questiones Conviviales*, IV, 6, 2; וראה: שטרן (לעיל הע' 9), עמ' 557-558.

55 בפירושו לישעיה נא, ב, וראה: ד' שפרבר, "על הריקוד בשבת", סיני, נז (תשכ"ה), עמ' קכה.

57 ייתכן, כי ההדגשה הרבה על עונג שבת באה גם כריאקציה לנוהג שפשט בין חלק מן הנוצרים לצום בשבת. אמנם דבר זה היה מקובל בעיקר בין הנוצרים בארצות המערב, שבהם היתה מרובה ההשפעה הרומית. וצריך עיון. וראה: Kenneth A. Strand, "Some Notes on the Sabbath Fast in Early Christianity", *Andrew's University Seminary Studies*, 3 (1965), pp. 169 ff.